

Egy Babits-szöveg dadaista vetülete

A XX. század húszas éveiben a kelet-közép-európai térséget számos avantgárd, vagy az avantgárd irányzatokhoz közel álló folyóirat-csoport hálózata lepte el. Zágrábban, majd később Belgrádban beindult a *Zenit* (1921–1926), melyet a *Dada tank* és a *Dada Jazz* folyóiratok követik. Újvidéken megjelenik az *Út* (1922–1925), Nagybecskereken 1921-ben a Mácza János-szövegeket közlő *Renaissance*, a verseci *Szombat* folytatása, majd a *Fáklya*; Aradon a *Genius* és a *Periszkóp*, Pozsonyban a *Tűz*. Ezek körébe sorolhatók még a románul megjelenő *Contiporanul* (1922–1932), a *75HP* (1924), a *Punct* (1924–1925) és *Integral* (1925–1927), és több mint valószínű a többnyelvű ukrán térségben megjelenő periodikák egy része. Vajdasági viszonylatokban ide sorolhatjuk még azokat a napilapokat is, melyek irodalmi mellékletükben valamilyen módon foglalkoztak az avantgárral, mint például a szabadkai *Hírlap* és (Bácsmegeyi) *Napló*, vagy az Újvidéken idényenként megjelenő *Strandújság*. E csoporthoz tartozik a Kassák által szerkesztett *Tett*, a Budapesten majd Bécsben megjelenő *Ma*, de a Kassák Körből kivált költők és művészek többnyire rövid életű lapjai is, például Komját Aladár és Uitz Béla *Egysége*, Barta Sándor *Akasztott embere* vagy a *2×2*. E lapok köré költők és művészek csoportosultak, fennállt a periodikák közötti kapcsolat, az egymást olvasás igénye, a szerkesztők közötti levelezés. Ljubomir Micić levelezett Kassákkal (találkoztak is), Mácza János a becskerekeli *Renaissance*-ban közöl írásokat, az *Út*-ban szerb költők fordításai jelentek meg. Kialakult a kapcsolatok széles skálája: szöveget és illusztrációkat kölcsönöztek egymásnak, fordítottak vagy eredeti nyelven jelentették meg a rokon lap munkatársainak írásait, alkotásait. A dinamikus kommunikációs hálózat sűrűségét elősegítette és növelte a térség többnyelvűsége, de az a tény is, hogy az újszerű alkotások a művészetek közötti „átjárhatóság” révén sokszor nem is igényeltek fordítást (mint például a kép- vagy a betűversek).

Azonos vonások jelentkeztek a lapok, az írók és művészek közönségmehódítási módszereiben is. A tetszetés elvét felváltotta a meglepetés, a sokk, a felháborítás, a pukkasztás és az iszony előidézése. A térségben porondra lépő *új művészeket* Tristán Tzara és a párizsi, berlini, zürichi avantgardisták fellépése ihlette. Tőlük és a pest–bécsi Kassák Körtől tanulva, de tőlük alkotói módon eltérve, a vajdasági költők és művészek tevékenységében, a közönséggel dacoló aktivisták, dadaisták és zenitisták fellépésében megteremtődött a húszas évek izmusainak ötvözete, az avantgardizmus specifikus variánsa, melynek megnyilvánulási formái idomultak a „még Adynál rostokoló” délvidéki közönséghez, amelytől távol álltak az új művészet vívmányai. Még a *Tett* (1915) idejében, de főleg Kassák, Uitz Béla, Komját Aladár és György Mátyás által kidolgozott *Munkaterv* szerint, a közönséggel való kapcsolatteremtés különböző tanfolyamok, szemináriumok, kiállítások, festő „iskolák” megszervezésére alapult. A reklámot a nagyméretű, kihívó színekkel festett plakátok, kíváncsisággerjesztően megfogalmazott újsághirdetések vagy apró röpcédulák jelentették. A legalkalmasabb, leglátványosabb, legprovokatívabb és legnagyobb effektussal járó megnyilvánulási formának a *matiné* bizonyult, melynek Kassák köre is külön figyelmet szentelt. Egy viszonylag rövid időtartamba sűrítve, a *matiné* magába foglalhatta a fellépés legkülönbözőbb, egymástól eltérő fajtáit és műfajait: szavalás, manifesztum, kiállítás, pantomim, tánc, előadás, lap- és könyvbemutató, dráma, felolvasás, zene, performance, bohóckodás, képbemutató, színészkedés. Mindezt szín, fény, film vetítésével és hangeffektusok használatával vegyítették. Egy ilyen *matiné* nemcsak a néző felfogására, gondolataira és szokásaira, hanem közvetlenül az érzékeire is hatott. Mondhatnánk, hogy az érzékeket megcélzó hatáskeltés az avantgárd irányzatokban használt *matiné* jellegzetessége, melynek külön műfajai is képződtek: szerveztek *propaganda-* és *drámai* *matiné*kat. Szlavónia és a Vajdaság városaiban megtartott *matiné*ek közös eleme, hogy valamennyit zárt, sötét teremben (filmszínházban vagy délelőttönként üres bérhelyiségekben) tartották meg. A *matiné*ek programja is hasonló volt: egy elméleti, az *új művészetek* lényegéről szóló bevezetőt fellépések követték fény- és hangeffektusokkal kísérve. A fellépők általában feketébe öltözve reflektorfénykörben sétálgattak, néha ordibáltak és kurjongattak a színpadon. A Vinkovcin 1922. október 1-jén megtartott *matiné*t úgy harangozták be, mint „modern táncestet”, a „modern festészet és gépművészet bemutatóját”, „a szerelem vetítését”, melynek konferansziéja Dragan Aleksic volt.

84 A dadaista-aktivista-zenitista nyilvános fellépések között az 1922. november elején Szabadkán megtartott *matiné* külön figyelmet érdemel.

Nemcsak azért, mert a *Hírlap*ban megjelent Mikes Flóris cikkeinek és tudósításainak köszönhetően ez az egyedüli rendezvény, amelynek fennmaradt a programja, és melyről úgymond „helyszíni” közvetítést kapunk, inkább azért, mert egyedülálló művészi kísérletet jelentett be, amely bizonyos szempontból *újat* ígért az akkori izmusok megnyilvánulásában, és talán még mai szemszögből figyelve is *újnak* tűnik. Művével közvetlen vagy közvetve a szabadkai programban szerepelt Ljubomir Micić, Arató Endre, Láng Árpád, Csuka Zoltán, Sugár Andor, Virgil Poljanski, Dragan Aleksić, Mihail Petrov, Barta Sándor, Haraszi Jenő, Aranyműves Mester János, Huelsenbeck és Csont Ádám.

Ez a matiné egy bizonyos megbékélésről tanúskodott a kelet-közép-európai avantgárd irányzatai között. Ami nem található ezeknek az irányzatoknak a megnyilvánulásában (kockázattal megjegyezném – a korabeli nyugat-európai avantgárdban sem), az a kép- és fény-architektúra mellé beiktatott *illatkoncert*.

A magát is dadaistának valló Mikes Flóris (akiről kortársai megjegyezték, hogy már a latinfüzete hátoldalára dadaista verseket írt), ironikusan és a „dada” kifejezés adta szókodikum lehetőségeivel élve, a szabadkai „Dada club” keretein belül nagyon is újnak ígérkező dada-projektumról a következő módon tudósított: „...a vajdasági dadaisták és aktivisták egy értekezlet keretében kibékültek egymással, és egyszersmind elhatározták, hogy ennek az öröme november elején Szuboticán nagyarányú illat- és fénykoncertet rendeznek.

– Mi ez? – kérdezi a nyájas olvasó velünk együtt, akiknek fogalomköréből, hogy őszinték legyünk, eddig hiányzott ez a merész szóösszetétel. A dadavilágban azonban minden lehetséges, ők minden lelkifurdalás nélkül rúgnak gyomron bennünket efféle csekélységgel, ők illatozni és fényleni akarnak városunkban, és nekünk vérző szívvel kell mindezt tudomásul vennünk. Az illat- és fénykoncert tény és való, és most már nincs más hátra, mint hogy beszámoljunk a diadalom ünnepéről. Ennélfogva egy helybeli fődadához fordultunk, aki a következőket dadogta el a munkatársunknak a készülő eseményről:

– Dadacára annak, hogy a közönség egy estély keretében műdalokat és színdarabokat vár, mi hadadat üzenünk a konvencióknak, és csodadaszámba menő produkciókkal lépünk fel. A közönségnek ki fog dadagadni a szeme, mert ilyent még nem szagolt életében. Amellett, hogy a legkitűnőbb vajdasági dadák megígérték részvételüket, nagyszabású fény- és illatkoncertet is rendezünk. A fénykoncert abból áll, hogy egy óriási lepedőre odavetítjük a legvadadabb színeket, amelyek a legfenségesebb tudat alatti értelmeket váltják ki a nézők között.

A színek között természetesen a sárga, ultramarin és ultravioletta dominál, és minden színnek megfelelő illatot spriccelünk egy nagy szódásüvegből a közönség közé. Kudarctól nem tartunk, mert a közönség szívesen jön odada, ahol valamit kiszagolhat. A legszenzációsabb illatok és színek fogják a dadákon kívül frappírozni a közönséget, hogy el lehet mondanivaló: ilyen koncert noch nie da da gewesen. [...] ...aki fényt akar szagolni Szubotícán, az menjen el a dadaisták mamatinéjára...” (Cirkusz. Illat- és fénykoncert városunkban, *Tipp* [Mikes Flóris, eredeti neve Fischer Miklós], *Hírlap*, 1922. november 4., 4.)

Mikes Flóris tudósításaiból az is kiderül, hogy több művész a matinéval való részvételét az utolsó napokban mondta le, tehát a műveik csak közvetve, mások előadásában szerepeltek a szabadkai moziteremben. A dadaista illatkoncertet sem tartották meg. Meglehető, kivitelezése nagyobb akadályokba ütközhetett, hisz sokkal komolyabb technikai felkészültséget igényelt volna, mint „egy nagy szódásüveg”. Ennek ellenére, a Mikes által bemutatott elképzelés már önmagában merész, és abban az időben az avantgardista körökben egyértelműen *újnak* ható, mindenekelőtt nagyon is „dadaisztikus” elgondolás volt. Nem tudjuk, kinek az ötlete nyomán, hisz nagyon is széles körű azoknak az alkotóknak a száma, akik azon a bizonyos 1922. november eleji időszakban Szabadkán tartózkodtak, vagy közvetve kihathattak volna egy ilyen kihívó, dadaista „spectacle” megrendezésére. Lehet, hogy az ötletalkotót (alkotókat?) nem is az akkor még fiatal *új művészek* soraiban kell keresni, hanem inkább a volt nyugatosok között. Lehetek-e olyan „beavatottak”, akik számára a húszas években az illatkoncert elképzelése már nem is volt ismeretlen fogalom?

Úgy tűnik, a kelet-közép-európai folyóiratok sűrű hálózatában létezik egy szál, amely visszavezet a XX. század elejére, az 1903 áprilisában keletkezett Babits Mihály *Idyll* című verséhez. A sorok egy szép leányhoz szólnak, akinek tekintete a tavaszi verőfényes napsugárral „kettőzik a szomszéd ablakon”. A költő csokrot kötve kedveskedik neki:

Százsorszép, erika, orgona, gyöngyvirág,
testvérül bokrétámban hát ölelkezzetek
és zengjetez nekik illatszimbóniát!
– Csak volna nefelejcs is – refrénül – köztetek!

Nem bocsátkozunk növénytani elemzésbe, hogy lehetséges-e e négy virágot egy bokrétába kötni, ha eltérő időszakokban virágoznak, lehetséges-e a hosszú, megfásult ágon elhelyezkedő orgonavirágot csokorba kötni a zsenge, törékeny, rövid szárú gyöngyvirággal és százsorszéppel. Babits

bokrétája nem is a virágok alakzatai és színei alkotta harmóniára épül (hisz az illatban szűkölködő nefelejcsét sem a színe miatt, csak refréneszközként említi). Az ő költői képzele e virágokat *illatuk* szerint társította, s ily módon költői fogalmat alkotott, az „illatszimbólumát”.

Babitsot évek hosszú során foglalkoztatta az illatok „mint esztétikai hangulat elemek” leírása. A „Szagokról, illatokról” című, a *Nyugat* 1909. 5. számában megjelent hét részre osztott értekezése arról tanúskodik, hogy e témát nemcsak költői, de lélektani kísérletekkel megalapozott elméleti síkon méltatta. Állításai szerint az illatok iránti érzékenység a művészi érzékű emberekre, a „szellemileg előkelőbbekre” jellemző. Bizonyításként az európai irodalomnak azokat a legkiemelkedőbb egyéniségeit sorakoztatja fel, akiket az akarattól függetlenül, „szinte kísértik, gyötrik az illatok”. Szerinte „a szagok iránti érzékenység és a szellemi kiválóság úgy látszik, egyenes arányba van”. Hivatkozik arra, hogy a görögök regéiben az istenek közellétét illatukról lehetett megismerni, de Dante angyalát, a *Purgatórium*ban (XXIV. 145–150) megjelenő illatozó angyalt is említi. Montaigne, Goethe, Arany, Kazinczy, Schiller, Hugo, Zola, Maupassant, Daudet, Mikszáth, Maeterlinck műveiben olyan leírásokra tér ki, amelyek az illatok művészi megérezésére vonatkoznak, vagy az alkotáshoz oly nélkülözhetetlen ihletet gerjesztik. A művészi lelkektől eltérően, a közönséges, halandó ember „az orrát úgyszólván csak elővigyázati eszközként használja, utilitárius magatartást mutatva a szagok iránt”.

Babitsot különösképpen az illatok képzettársítási ereje foglalkoztatta. Kísérletei során bebizonyította, hogy a szagok asszociatív hatása nem függ affektív erejüktől. „Teljesen közömbös szagokhoz is gyakran erősen társulnak nagy affektivitású képzetek.” Például egy doboz szaga emlékünkből idézhet egy kertet, amelyet gyermekkorunkban láttunk. Továbbá, „a szagok sokkal ritkábbak a tudatunkban, mint bármely más érzeteink [...]. A ritkaság egyenes arányban áll a figyelemgerjesztéssel, ez az asszociatívval”. Tehát a ritkaság nemcsak közvetve az asszociáció révén, de közvetlenül is, úgy tűnik, egyik legfontosabb tényezője a szagok esztétikai hatásának. Az egyik lábjegyzetben olvassuk: „Nincs ám a nyelvben még elég szó az illat számára: ez is azt bizonyítja, mennyire elhanyagolták esztétikailag ezt az érzést. (Mert anesztetikus kifejezések vannak bőven...)”

Babits szerint, a dekadens költők által alkotott *correspondance* csak olyan asszociációra vonatkozik, amelyben a „kapcsolat eredete és milyensége teljesen eltűnt az emlékezetből, a kapcsolat azonban mégis felbonthatatlanul erős”, forrása az esztétikai hatásnak, s mert magán az érzeten alapul, közvetlenebb a szimbólum hatásánál. Az illatok az érzetek társításában (vagy különböző érzeteken alapuló élmények egybefonódásában) különös szere-

pet töltenek be, például a színekhez viszonyuló megfelelés terén. Ha a színnek harmóniáját zenével társítjuk, beszélhetünk piano- és forte-szagokról, ordító illatokról, de harmonikus és diszharmonikus illatokról is. Ha az illatokat színekkel társítjuk, „zöld szagokról, vörös illatokról, a virágok színe és illata közötti kapcsolatról”. A tapintási érzékkel kapcsolatban léteznek selymes, bársonyos, cirógató vagy karcoló, égető és csiklandó illatok. Fejtegetései során Babits felteszi a számunkra is különösen érdekes kérdést: „Miért ne lehetne *tapintás-zene* [...] Nos – és miért ne lehetne – illatzene? *Zene* – az érzékeny orrnak? [...] S lennének műfajai az illatoknak: az egyszerű, családias, régies illatok műfaja, minő a rozsmaring és levendula; külön műfaj az ánizs alapmotívummal, s a régi vagy népiesebb parfümök műfaja: pacsuli-ária; külön műfaja a buja s egzotikus illatoknak: illatidill és illatóda. Lenne, az illatban is, programzene: az asszociációk felhasználásával; lenne *l’odeur-pour-l’odeur-zene*.”

Az értekezés zárófejezetében a teoretikust felváltja a költő Babits, aki megrajzol egy utópikus illat-versenytermet, amely nem nagy, de tökéletesen elzárt és kényelmes zsöllyékkal fogadja az odavágyó *illat-koncert* látogatóit: „A lámpák mind kialszanak. Tökéletes sötétség és csend az, amit legfinomabb műélvezet megkíván.

Halkan, mint távol emlékezet, alig is észrevehetően eleinte, s hogy az agy kérdezi, szag-e, vagy hang az igazán, terjed a tiszta légben messze parfüm piano illata, ibolyaillat, érezhetően, de színeket és mellékszíneket kap időnként taktusra, és titkos zamatokat, hogy az orr egyre változásokat vár. Egyszerre s azt sem tudni miként erős heliotrop-lehelet tölti el az egész termet, mely aztán érdesebb vaníliába olvad s idegesen bizsergetve az élvező cimpáit, egyszerre megszakad. [...] És más virágok illata vegyül benne, mindig gazdagabban; először csak tavaszi virágoké: rezedá, orgona, gyöngyvirág. Ismeretlen szagok is; amaz illatozó lepkének szaga s egyszerre tömjénillat. Aztán megint: gyöngyvirág, orgona, rezedá. Hol az egyik, hol a másik érezhető tisztán és vissza-visszatérnek. Majd fölkel a rózsa bujaszaga [...]. A rózsa ezer más illatot költ, a holtakat felcsiklandó miyrrha, a zsíros pézsmaillat, a mézédés jázmin...”

Az illatokkal kapcsolatos témára Babits még egyszer visszatér a *Nyugat* 1909. évi 18. számában megjelent Charles Régismanset *Az illatok filozófiája* (1907) című könyvének méltatásával (bár e könyv tételeire előző szövegében már hivatkozott). Értekezése a nyugatosok fogadtatása mellett a nagyváradi holnaposok körében is visszhangra talált. A költő Fogarasi címeire 1909. március 30-án a következő levél érkezett: „Kedves Babits Mihály! Én most olvastam végig »Szagokról, illatokról« című tanulmányát. Kénytelen vagyok egy pár buta sorban elragadtatásomnak kifejezést adni!

Megéreztem az egészet. A leírt illatversenyt úgy élveztem, mint az igazit. Belekábultam. – Bocsásson meg az összevisszaságért! Legőszintébb kézszorítással Manojlovics Theodor” (Országos Széchényi Könyvtár, 1959., 39. sz. Font III/867).

Manojlović a két háború közötti szerb irodalom kiemelkedő egyénisége, a modern költészet elméletének megalapozója, Belgrád irodalmi életének egyik jelentős szervezője és számos irodalmi folyóirat munkatársa. Pályafutását 1907 őszén a nagyváradi költők körében kezdte. Babitsot a *Holnap* almanach előkészítése és megjelentetése idejében már ismerhette, irodalmi estéken találkoztak, a *Levelek Iris koszorújából* című verseskötete korrektúrára kész kéziratáról értesíti a fent említett sorok mellett. Nem csoda, hogy az elmélkedő, verseket írogató Ady tisztelőjét és német fordítóját, a több nyelven író és társalgó szerb költőt megragadta Babits illatokról szóló tanulmánya. Todor Manojlović Nagyváradot 1910-ben hagyta el. Európai tanulmányútjai egyik állomásán, Olaszországban, Marinettivel társalgott. Habár az *új művészetek* alkotói elveit nem tette magáévá, az avantgárd mozgalmak iránti érdeklődéséről a *Ritmovi* (1922) című kötete, több cikke és költői magatartása is tanúskodik. Külföldi tanulmányait megszakítva a szerb kormány meghívására Korfu szigetére utazik, mint fordító és a *Krfski zabavnik* munkatársaként itt töltötte háborús éveit, gyakorolta a szerb nyelven való írást. Nagyváradra már nem tért vissza, bekapcsolódott az első világháború utáni szerb irodalmi életbe, de a magyar nyelvvel és irodalommal nem szakította meg a kapcsolatot. Nagyváradi barátaival és a budapesti születésű Fülep Lajossal levelezgetett, a húszas években a szabadkai lapokban saját verseit és szerb költőket fordított magyarra, a délszláv irodalmakban a magyar költészet közvetítője lett. Tüzetesen lektorálgatta a fiatalabb költők, fordítók versfordításait, míg ő maga Kassák-verseket tolmácsolt, és figyelemmel kísérte a magyar irodalomban végbemenő változásokat.

Nem tudni, hogy a húszas évek elején Manojlović járt-e Szabadkán? Milyen kapcsolatok fűzték a szabadkai szerkesztőségekhez? Ismerte-e Mikes Flórist? Ismerte-e a szabadkai születésű György Mátyást, a *Nyugat* munkatársát, aki Uitz Bélával csatlakozott Kassák Lajos avantgárd mozgalmához, és részt vett a *Ma* munkatervének kidolgozásában. Ha Manojlovićot nem is tartjuk kulcsszemélyiségnek, aki kihathatott az illatkoncerttről született dadaista ötletre, költészetében azért fellelhetjük Babits illatokról szóló értekezésének alkotói visszhangját, hisz a gazdag fény- és színárnyalatokkal festett költői képek mellett verseiben ott rejlik a mediterrán dús illatvilága is.

Egy évszázad távlatából a Babits-elmélettől és a későbbi dadaista elképzeléseken át máig az illatkoncert elvesztette utópisztikus jellegét, sőt megvalósíthatónak tűnik. Ugyanis Bécsben 2004-ben *Olfactory* név alatt beindult egy projektum – experimentális színházzal és felszerelt laboratóriummal –, amely transzdiszciplináris téren kutatja az illat multiszenzuális felhasználhatóságát a performance-ban, a dramaturgiában, a szituációs és narratív kontextusban. Jelinek J. Thomas vezetésével, Husar Barbara és Nikolić Alexander közreműködésével ez a kísérleti színház illatszeánszot és illatszobrászatot tűz műsorra. Lehet, hogy nincs messze az idő, amikor majd illatszonettel fogunk kedveskedni szeretteinknek.